ایران و چالش مهاجرت نیروی انسانی متخصص

سعید پیوندی، دانشگاه لورن (فرانسه)

Saeed Paivandi
Professor, University of Lorraine
23 آوریل 2021

فرار مغزها و مهاجرت : یک بحث قدیمی در سطح بین المللی و در ایران

- موضوع فرار مغزها اولین بار در انگلیس و در رابطه با مهاجرت گسترده متخصصان این کشور بسوی کانادا و آمریکا (دهه 1950)
- بحث در رابطه با کشورهای در حال توسعه از دهه 1960
- گزارش معروف برای یونسکو در سال 1965 و طرح پدیده در سطح جهان (احسان نراقی)
- در گزارش از جمله آمده است "تا کنون تصور عمومی بر این بود که کشورهای در حال توسعه برای رفع کمبودهای نیروی انسانی خود توسط کشورهای صنعتی کمک می شوند. داده ها نشان میدهند که این کشورها در حال توسعه هستند که هر سال هزاران پزشک و متخصص و استاد به سوی کشورهای پیشرفته می فرستند"
- گسترش ابعاد پدیده مهاجرت متخصصین و "مغز"ها

اولین پژوهش ها درباره پدیده فرار مغزها

- اولین پژوهش های دانشگاهی اواخر 1960 و سراسر دهه 1970 و 1980
- بخش عمده این پژوهش ها در امریکای شمالی و اروپا (Agarwal, Winkler, 1984; Rovet, Terouanne, Neher 1998; Glaser, 1978)
- پژوهش ها و ابعاد، روند و چند و چونی مهاجرت، تفاوت های اصلی میان کشورهای مهاجر فرست آن زمان (کره، هند، امریکای جنوبی، چین...)
- دو فرضیه مهم در پژوهش های این دوره :
- نخست اینکه تجربه زندگی، درس خواندن در خارج از کشور، رابطه اقتصادی مهم ترین راه های ایجاد حرکت های مهاجرتی پیوسته هستند
- دوم اینکه کشورهای مهاجر پذیر زمینه های قانونی و عملی چنین مهاجرتی را بطور مستقیم یا غیر مستقیم فراهم میکنند
  - نکته مهم : سمت و سوی مهاجرت بطور عمده از جنوب بطرف شمال است

تئوری "سرمایه انسانی" و مهاجرت متخصصین و مغزها

- تحلیل پدیده مهاجرت مغزها در این دوره و تئوری "سرمایه انسانی" و نقش نیروی انسانی متخصص در بالا بردن بهره وری (Becker, 1964; Schultz, 1961)
- مهاجر متخصص : سرمایه ای که در تولید ثروت (در ابعاد اقتصادی، علمی و پژوهشی و یا فرهنگی) کشور مهاجر پذیر مشارکت می کند
- محروم شدن کشور مهاجرفرست از امکان بهره وری از نیرویی انسانی از دست داده (مخارج تربیت نیروی انسانی بدون امکان بهره وری)
- نگاه به فرار یا مهاجرت مغزها بعنوان یک زیان اقتصادی، فرهنگی و یا علمی

- توجه برخی تحقیقات به زیان اقتصادی ناشی از این مهاجرت طرح مسئله جبران این زیان از طریق کمک اقتصادی به کشورهای مهاجر فرست

روندها و دلایل مهاجرت مغزها ونیروهای متخصص : نگاه جامعه شناختی

- پژوهش های جامعه شناسانه و دو مقوله عوامل (غیر خطی و غیر مکانیکی) تاثیر گذار بروی مهاجرت نخبگان (Lee, 1966; Rao, 1979; Gossman, 1968)

- عوامل باز دارنده (*push factors*) در کشورهای مهاجر فرست : جنگ، بحران سیاسی اقتصادی و اجتماعی، توسعه نیافتگی، کمبود های آموزشی و امکانات پژوهشی، ناامنی شغلی، قضایی، مدنی، نارضایتی سیاسی و فرهنگی، نبودن منزلت و حرمت انسانی و علمی
- عوامل جذب کننده (*pull factors*) مربوط به کشور مهاجر پذیر : امکانات پژوهشی و فنی، بازار کار، میزان درآمد، امنیت شغلی، احترام به قانون، وجود جامعه مدنی باز، فضای فرهنگی، سیاست های مهاجرتی، تبعیض مثبت (جنسیتی، قومی، سیاسی...)

روند ماندگار شدن در کشور خارجی همیشه فقط یک تصمیم کمی و حساب گرانه اقتصادی و "عینی و مادی" نیست بلکه یک پروسه کیفی است که در آن عوامل بیرونی، عاطفی و ذهنیتی بصورتی درهم تنیده دخالت میکنند (پیوندی، 2008).

بازتاب بحث مهاجرت نیروی متخصص و فرار مغزها در ایران در دهه 1970

- بازتاب گسترده بحث های فرار مغزها در دهه 1960 و 1970 در ایران (نراقی، رهنما...)
- مجید رهنما (اولین وزیر علوم) ومطرح شدن بحث های مربوط به کیفیت آموزشی و بالا بردن استانداردهای دانشگاه های
- تاسیس دانشگاه صنعتی شریف (1345)، دانشگاه صنعتی اصفهان (1356)، مرکز پزشکی شاهنشاهی ایران (۱۳۵۲) درارتباط با دانشگاه های سرشناس امریکا مانند هاروارد، کلمبیا و کرنل
- جلوگیری از خروج دانشجویان نخبه و ایجاد امکانات پژوهشی قابل رقابت با دانشگاه های طراز اول جهانی و نیز جذب استادان جوان تحصیل کرده خارج
- شکاف میان عرضه و تقاضا در آموزش عالی: ایران کشور نخست دانشجوی خارجی در دنیا در نیمه دوم 1970
- در آستانه انقلاب 1357 : ایران با بیش از 80 هزار دانشجو اولین کشور دنیا از نظر تعداد دانشجو در خارج (به ازای 10 دانشجو در داخل 4 دانشجو در خارج)
- چرخش اساسی در سال های پس از 1357 ، بحران های سیاسی، جنگ و مشکلات اقتصادی و اجتماعی، گسترش چشمگیر آموزش عالی

دهه 1990 : دگرگونی ها و ظهور پارادایم نوپدید مهاجرت مغزها و نخبگان

- داده ها و پژوهش های پس از 1990 : دگرگونی در پدیده مهاجرت نخبگان و یا نیروی متخصص (Song, 1989; Wagner, 1989; Paivandi, 2008; Zaho, 2000, Lieberman, Capaldi, 2019; Chang, 2018 Shannon)
- ناکارایی تئوری های دهه های گذشته
- شکل گیری روندهای جدیدی در رابطه با برخی از کشورهای تازه صنعتی شده و تحول در سمت و سوی مهاجرت
- روند نزولی مهاجرت متخصصان و مغزها در برخی کشورها، گرایش های نوپدید (بازگشت موقت یا دایم، اشکال مشارکت جدید...).
- رونق اقتصادی و توسعه در کشورهایی مانند کره جنوبی، چین، هند، تایپه، افریقای جنوبی، برزیل، شیلی : بخشی از پویایی اقتصادی و فنی پی آمد مشارکت فعال مهاجرین
- رشته ها مانند فن آوری ارتباطات و اطلاعات و توریسم و بانکداری، سرمایه گذاری، انتقال دانش فنی، انتقال مراکز تولیدی
- نقد و بازبینی پارادایم فرار و یا مهاجرت مغزها
- پدیده های جدید : بهره وری مغزها، جابجایی مغزها، گردش نخبگان ...

brain gain, transit brain drain* ou *delayed return* ou *brain mobility

کشورهای نوظهور و چرخش در روند مهاجرت

دگرگونی در کشورهای نوظهور (کره جنوبی، تایوان، هنک کنگ، سنگاپور، هند، برزیل، شیلی، افریقای جنوبی...)

- پویایی و رشد پرشتاب اقتصادی و بازار کار، ثبات شرایط عمومی
- اوضاع با ثبات سیاسی، تحول دموکراتیک و جامعه مدنی پویا
- بهبود جدی وضعیت دانشگاه ها، امکانات پژوهشی و همکاری مستقیم علمی با دانشگاه های کشورهای توسعه یافته
- توجه ویژه دولت ها به رابطه فعال و جذب مهاجرین و کند شدن روندهای استقرار گروه های جدید در خارج
- بوجود آمدن شبکه های علمی و فنی و جذب نیروی انسانی و سرمایه در داخل و خارج کشور

تغییر شرایط در کشورهای مهاجر پذیر

- منطقه ای و جهانی شدن رقابت علمی، فنی و نیروی انسانی
- مهاجرت نخبگان در کشورهای مهاجر پذیر (شمال-شمال)
- نازل بودن نرخ رشد جمعیت و مشکل تجدید نسل در بازار کار
- کاهش تمایل دانشجویان کشورهای صنعتی به رشته های علمی و به پژوهش بخصوص درعلوم پایه و غیر کاربردی

- سیاست های جبرانی :
  - دانشجویان، پژوهش گران و نیروی انسانی کارآمد خارجی، منبعی برای پاسخ به کمبودهای داخلی
  - شتاب گرفتن سیاست های گزینشی جذب نیروی متخصص و تلاش برای کاهش میزان مهاجرت ناخواسته و تحمیلی

نگاه جامعه شناختی به مهاجرت : پدیده زنده و درون زا

- معنای مهاجرت به مثابه پدیده زنده، پویا و دورن زا
- مهاجرین، انتخاب های شخصی و گروهی و سیاست های دولتی

- وجود دیاسپورای کشورهای گوناگون قطب جذب مهاجران جدید
- نوع زندگی مهاجرت : پدیده پویا و درون زا

مهاجرت قانونی ثبت شده در حوزه کشورهای سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD)

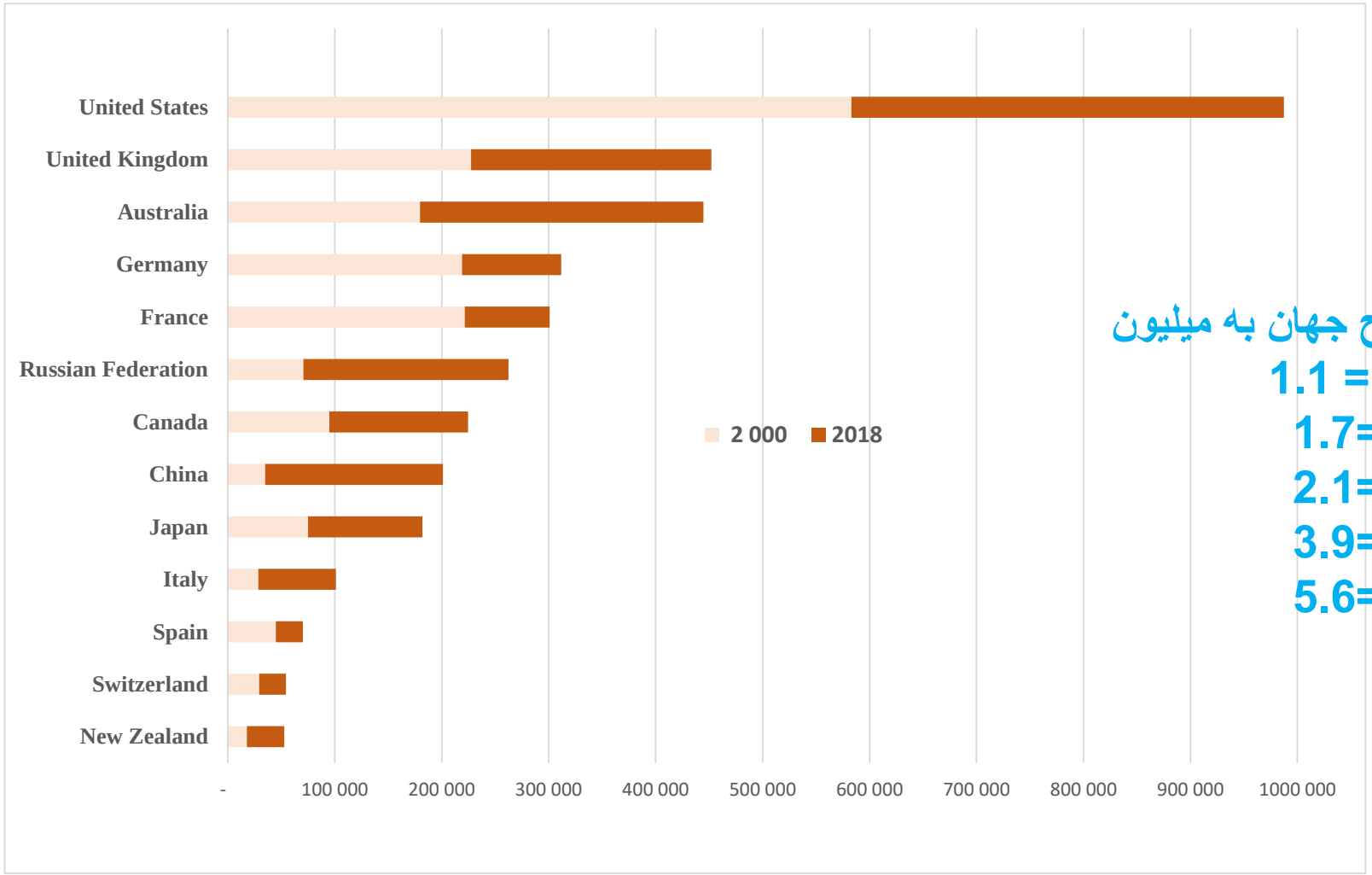
- برای دوره 15 ساله 2004 تا 2019 بطور متوسط سالانه 7 میلیون
- کشورهای اصلی مبدا : چین (500 هزار)، هند، رومانی، لهستان، فیلی پین، ایتالیا، مکزیک، امریکا، ویتنام، فرانسه، بلغارستان، انگلستان، آلمان، اسپانیا ... ایران (45 هزار در سال بطور متوسط)

ابعاد حضور نخبگان علمی خارجی در امریکا

- حدود یک میلیون کادر علمی امریکا در خارج از این کشور متولد شده اند
- 25 درصد کل شاغلینی که صاحب مدارک لیسانس به بالا هستند از کشوری دیگر به امریکا مهاجرت کرده اند
- 38 درصد شاغلینی که دکترا دارند از خارج آمده اند
- 51 درصد شاغلین رشته های مهندسی با درجه دکترا از کشورهای دیگر به امریکا آمده اند
- 57 درصد فوق دکترا های ساکن امریکا خارجی هستند
- 33 درصد دانشجویان کنونی امریکا در دوره های دکترا امریکایی هستند
- 50 درصد دانشجویان دکترای رشته های علمی و فنی خارجی هستند

Number of Foreign Students in Higher Education, by Country of Destination

(2000 and 2018, OECD, UNESCO)

در سطح جهان به میلیون

1.1 = 1980

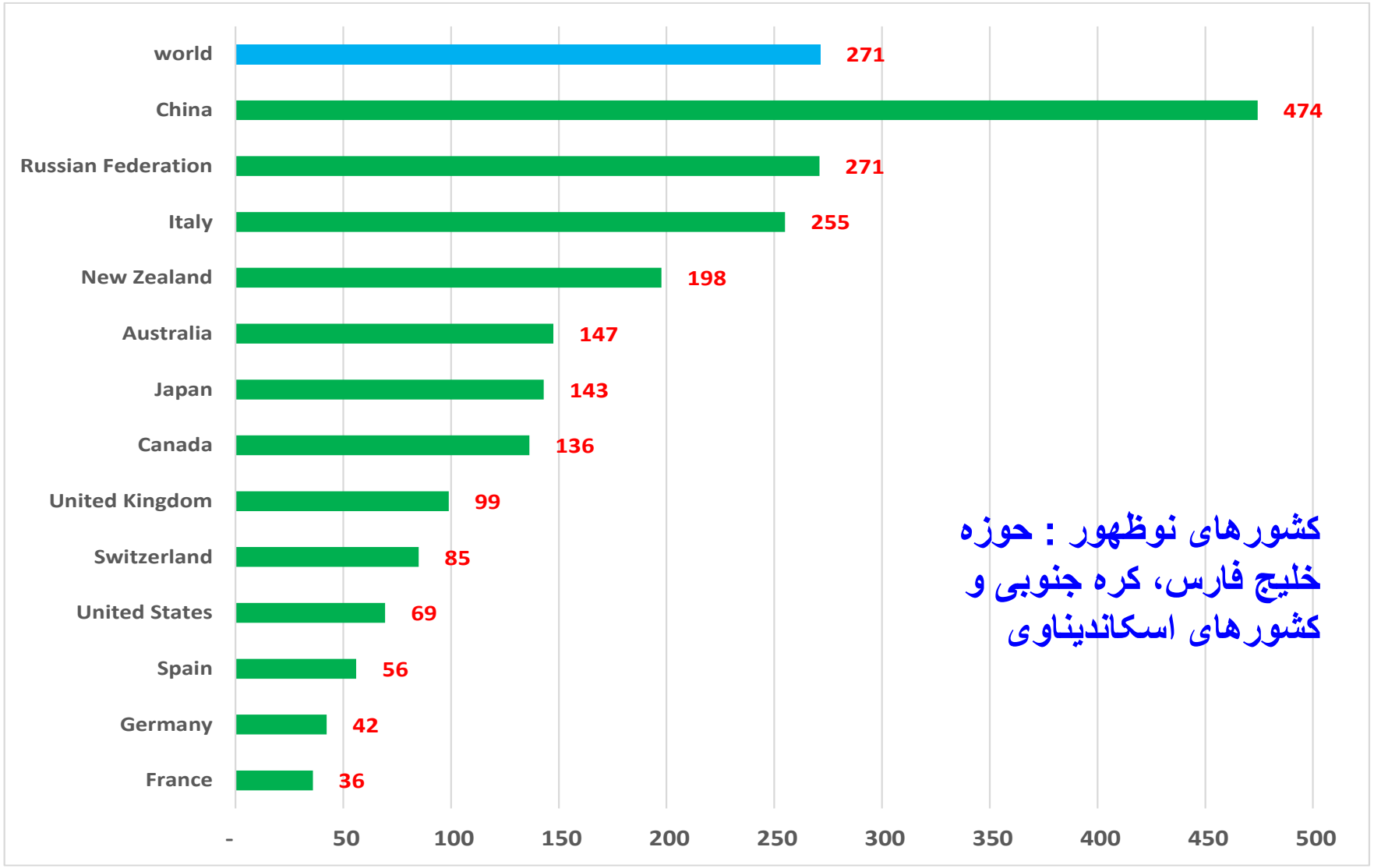
1.7=1995

2.1=2000

3.9=2010

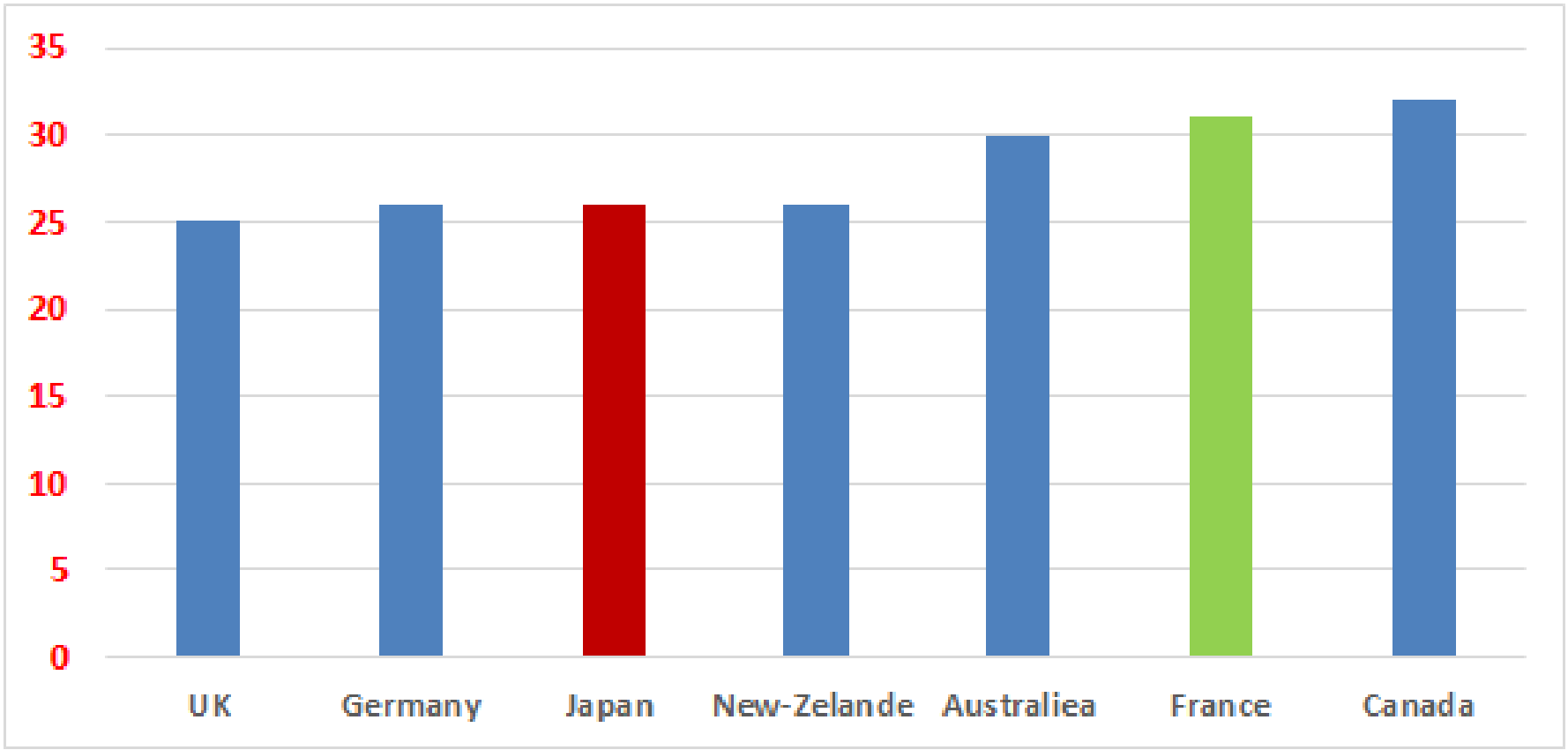
5.6=2018

Number of Foreign Students in Higher Education, by Country of Destination in 2018 (2000 = 100) (OECD, UNISCO)

کشورهای نوظهور : حوزه خلیج فارس، کره جنوبی و کشورهای اسکاندیناوی

The percentage of international students who switched status student at another residence status, particularly a status that authorizes them to work (OICD, 2019)

دگرگونی های ساختاری فراگیر : اقتصاد، فرهنگ و ذهنیت ها

- دگرگونی های ژرف اقتصادی، فنی و علمی در سطح جهانی
- بازار کار، علم و فن آوری و اقتصاد جهانی شده : زیرساخت های امواج جدید مهاجرت
- فضای جدید و دگرگونی ذهنیتی : میل زیستن به گونه طبقه متوسط (سبک زندگی امروزی، مصرف گرایی، رابطه با فرهنگ و کیفیت زندگی)
- ارتباطات، دهکده جهانی و سویه های فرهنگی و ذهنیتی

دگرگونی وضعیت جهانی : برندگان و بازندگان

- چند قطبی شدن دنیا، شکل گیری مناطق پویای توسعه و نزاع بر سر نیروی انسانی ماهر و نخبگان
- کشورهایی برنده در شرایط جدید : کاهش مهاجرت برون مرزی، وارونه کردن سمت و سوی مهاجرت، جذب دیاسپورا
- اشکال جدید و خاموش رقابت : کشورهای کوچک خلیج فارس، زلاند نو، کشورهای اسکاندیناوی، کشورهای کوچک اروپایی
- کشورهای نو ظهور : چین و هند، ببرهای آسیایی، آفریقای جنوبی، برزیل، شیلی، آرژانتین...
- کشورهایی همچنان بازنده و ادامه و یا شتاب گرفتن مهاجرت نیروهای انسانی، فقیرتر شدن نیروی انسانی داخلی
- کشورهای خاورمیانه، افریقا و شماری از کشورهای بحرانی امریکای لاتین همچنان در شمار بازندگان

دگرگونی در سمت و سوی مهاجرت و سیاست های دولتی

- کشورهای بازنده : نهادهای رسمی بازیگر منفل یا عامل روندهای مهاجراتی
- اشکال مهاجرت : مهاجرت قانونی دایمی، مهاجرت حرفه ای، مهاجرت دانشجویی، مهاجرت قانونی موقت، مهاجرت از طریق خانواده، ازدواج، مهاجرت غیر قانونی، پناهندگی
- کشور های برنده : استراتژی مهار مهاجرت و گذار از فرار به گردش و بازگشت
- کاهش موج های مهاجرتی پیش شرط تغییر سمت و سوی مهاجرت
- ارتباط مستقیم میان توسعه، رضایت عمومی در جامعه، افق امید و روند گردش و یا بازگشت نخبگان و مغزها، سرمایه
- جنسیت و مهاجرت

اشکال رابطه مهاجران با کشور مادر

- امکان و مسئله بازگشت، یک رویا در دنیای انگاره جمعی و فردی بخشی از مهاجرین
- تحقیقات پیرامون بازگشت: 4 نوع بازگشت برای مهاجرین

(Pedersen, 1992; Paivandi, 2008; Gaillard & Meyer, 1996; Wagner, 1998; Nidelcu, 2009; Li, 2015; Meyer, 2001)

- بازگشت کامل و استقرار در سرزمین مادری
- بازگشت موقت یا ناپیوسته (دوره های کوتاه، زندگی در دوسوی مرزها – فعالیت شبکه های فرا مرزی و بین المللی)
- بازگشت از راه دور (همکاری و مشارکت فعال از راه دور و از طریق شبکه ها)
- بازگشت نمادین (مشارکت غیر فعال همکاری علمی و فنی با دانشگاه ها و مراکز اقتصادی یا اجتماعی)

و اما ایران ....

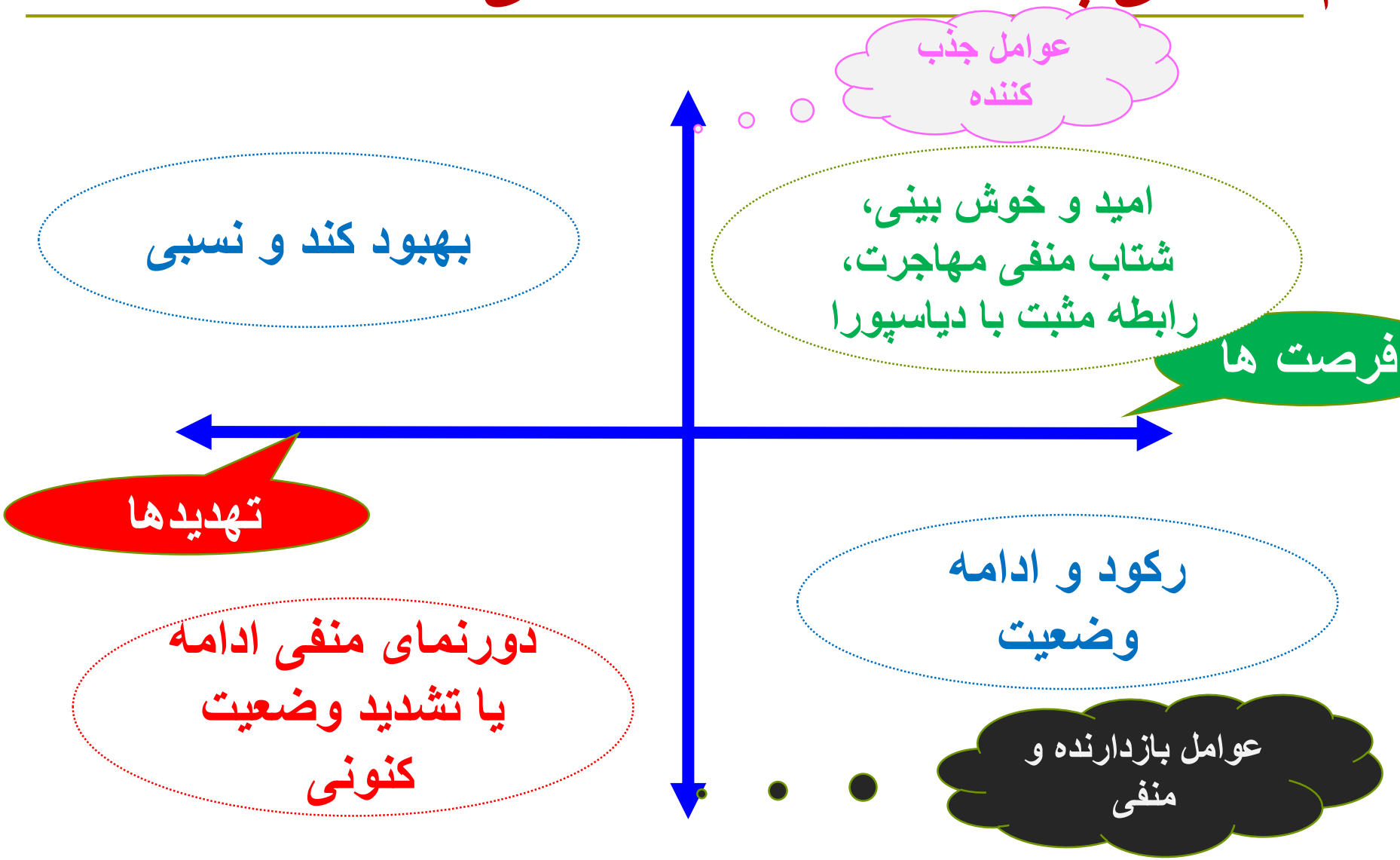
- دهه اول پس از انقلاب : برداشت مثبت از مهاجرت نخبگان «غیر مکتبی»، دو گانه تعهد و تخصص
- ریاست جمهوری رفسنجانی : اولین اقدامات برای تغییر نگاه و الویت توسعه
- ریاست جمهوری خاتمی : تشکیل کمیته ای به ریاست وزیر علوم وقت برای پیگیری بررسی علل مهاجرت نخبگان در سال 2000
- آخرین گزارش مرکز مهاجرت های OECD (2019) : ایران را در شمار کشورهای مهم مهاجر فرست (متخصص و نخبگان)
- نرخ بازگشت دانشجویانی خارج از کشور: 15 درصد
- درصد مهاجرت برندگان المپیادهای علمی: 75 درصد
- ادامه روند مهاجرت دانش آموختگان آموزش عالی و نخبگان علمی و فرهنگی
- تنوع روزافزون در مقصد مهاجرت ها : اروپا و امریکای شمالی، استرالیا، کشورهای همسایه و آسیایی

Knipp, 2021; Torbat, 2002; Paivandi, 1998; Azadi, Mirramezani, Mesgaran, 2020

و اما ایران ....

- تب یا رویای مهاجرت؟
- مهاجرت های ناخواسته و تحمیلی و مهاجرت های برنامه ریزی شده
- آیا در مورد ایران می توان از دورنمای روند بازگشت سخن گفت ؟
- سویه های اقتصادی و بازار کار (ثبات، درآمد، ایمنی شغلی، رضایتمندی)
- سویه های دانشگاهی، علمی و فرهنگی (امکانات پژوهش، فضای باز آکادمیک، شایسته سالاری)
- سویه های سیاسی (ثبات، افق روشن و امید به آینده، فضای باز، گردش نخبگان...)
- سویه های فرهنگی و اجتماعی (فضای اجتماعی، کرامت انسانی، آزادی های فردی، برابری های جنسیتی، دینی، قومی، وضعیت کودکان و جوانان)

هم اندیشی پیرامون وضعیت کنونی و آینده ایران ؟

و اما ایران ...

- مهاجرت و توسعه (شاخص مهم درک از سمت و سو و معنای توسعه)
- فرهنگ و ذهنیتی که به نیروی انسانی و به نخبگان اهمیت لازم را نمی دهد
- ثروت های ایران کدامند ؟ منابع طبیعی کشور ؟
- جایگاه نیروی انسانی و نخبگان به مثابه منبع ثروت؟
- شکل گیری جمعیت بزرگ مهاجر ایرانی نشانه بی باوری به نقش کلیدی متخصصان و نخبگان و کارآفرینان ؟
- نگاه کلان و فراگیر به توسعه (انسانی، زیست محیطی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی) و نقش نیروی انسانی و نخبگان
- سفر اولین گروه دانشجو به خارج در سال 1811، ایران و دو قرن سرگشتگی در چند راهی توسعه : کدام توسعه (چند و چونی) و برای چه انسانی (سمت و سو) ؟، رابطه با منطقه و جهان، هویت خویش و درک از غیریت (از عباس میرزا تا امروز)
- دورنما ؟